

НАДДНІПРЯНСЬКА КІНЦЯ XVI–XVIII СТ.: АСПЕКТИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

УДК 94(477.63)«16-17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОЛИ Ж ВИНИКЛИ КУРЕНИ ТА ПАЛАНКИ НА ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ?

Уперше слово «курінь» (тимчасове житло) для визначення козацького підрозділу було запроваджено Б. Хмельницьким при побудові своєї козацької держави. Відроджуючи за власним проектом Чортомлицьку Запорозьку Січ (1652–1709 рр.), замість знищеної поляками в 1638 р. першої Запорозької (Базавлуцької) Січі (1590–1638 рр.), він будує на Низу Дніпра 5 форпостів-паланок, формує 40 куренів (у межах 500 козаків кожний) і визначає їм місце постійної дислокації – Кіш Січі.

Ключові слова: Запорозька Січ, курінь, паланка, Низ Дніпра, Кіш Січі.

И. С. Стороженко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

КОГДА ЖЕ ВОЗНИКЛИ КУРЕНИ И ПАЛАНКИ В ЗАПОРОЖСКОЙ СЕЧИ?

Впервые слово «курень» (временное жилье) для определения казацкого подразделения было внедрено Б. Хмельницким при построении своей казацкой державы. Возрождая за своим проектом Чортомлицькую Запорозькую Сечь (1652–1709 гг.), вместо уничтоженной поляками в 1638 г. первой Запорозькой (Базавлуцкой) Сечи, он строит на Низу Днепра 5 форпостов-паланок, формирует 40 куреней (в пределах 500 казаков каждый) и определяет им место постоянной дислокации – Кош Сечи.

Ключевые слова: Запорозьская Сечь, курень, паланка, Низ Днепра, Кош Сечи.

I. S. Storozhenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

WHEN DID KURINI AND PALANKY OF ZAPOROZHIAN SICH ARISE?

For the first time the word «kurin» (temporary accommodation) to define the Cossack unit was introduced by B. Khmelnytsky. When he revived Chortomytska Zaporozhian Sich (1652-1709), instead of the first Zaporozhian (Bazavlutska) Sich, which was destroyed by the Poles in 1638, he built on the Bottom of the Dnieper 5 outposts-palankas, formed 40 kurins (500 Cossacks in each one) and determined Kosh of the Sich as place of permanent stationing for them. The question, put as the title of the article, worried several generations of historians and amateurs, interested in Cossack history, by only now thanks to our research we have concrete reply to this question. Why previous historians couldn't find the answer? First – they didn't know, when, where, at what circumstances and with what organizational structure first Zaporozhian Sich emerged. Second – some modern professional historians don't understand, that absence of sources can be compensated by usage of modern new methods of research, from other sciences as well, which enable to get indirect information on the topic. Only combination of traditional and modern approaches in studies helps to make them successful. Third, faulty view on the process of appearance and development of Ukrainian Cossacks still dominates. Everyone knows idea of Aristotle, that we can understand the essence of things only when we know their origin and development. Let me remind that Ukrainian Cossacks were military formation. Hence, process of Ukrainian Cossacks' origin and development should be studied in the context of its military, not economic, trade. Particularly, some Ukrainian historians by mistake consider that military structures of Cossacks, such as desiatok, sotnia, kurin, and Zaporozhian Sich as well, originated from structures of economic trade.

Key words: Zaporozhian Sich, kurin, palanka, Bottom of Dnieper, Kosh of the Sich.

Питання, яке стоїть у назві статті, хвилювало не одне покоління істориків і тих, хто цікавився історією запорозького козацтва, але тільки сьогодні завдяки нашим науковим дослідженням отримана чітка відповідь на це питання. Що ж заважало науковцям-попередникам дати відповідь на цю проблему? Найперше – це відсутність відповіді, коли, де, за яких умов і з якою організаційною структурою виникла перша Запорозька Січ. Відомий український історик і державний діяч Микола Василенко, торкаючись цього питання в 1916 р., зазначив: «... історіографія все ж таки не вирішила до цих пір задовільно питання про те, коли і за яких умов виникла Запорозька Січ? **Унаслідок обмеженої джерельної бази це питання до цих пір є спірним**» (виокремлено. – І. С.) [1, с. 194]. Існує загальновідома думка, що через

відсутність необхідної джерельної бази і складність проблеми дослідники обминали цю проблему в минулі часи і обминають сьогодні. На нашу думку, причинами, які заважали нашим історикам-попередникам та сучасним історикам здійснити наукове визначення утворення першої Запорозької Січі і її структур, були такі: **по-перше**, ця проблема не зачіпала і не зачіпає нічиїх інтересів і тому не виникло і не виникає ні в кого бажання будь-що-будь позитивно вирішити цю проблему; **по-друге**, частина сучасних професійних істориків не розуміє, що відсутність джерельної бази можна компенсувати, застосовуючи новітні методи дослідження, зокрема й запозичені з інших наук, які дозволяють використовувати опосередковану інформацію щодо обраної проблеми. Лише поєднання традиційного і сучасного підходів до своєї основної ідеї дозволяє її успішно реалізувати; **по-третє**, панує вельми дискусійний погляд на процес виникнення та розвитку українського козацтва.

Адже загальновідоме висловлювання Аристотеля, що сутність речей можна зрозуміти лише тоді, коли знаєш їхнє походження і розвиток. Нагадаю, що українське козацтво – це військова структура. У зв'язку з цим його історія – це воєнна історія України козацького періоду. Отже, процес виникнення та розвитку українського козацтва, а також утворення його Запорозької Січі повинні розглядатися в контексті його воєнної історії, зокрема в аспекті його воєнного, а не господарчого промислу.

На превеликий жаль, в історіографії українського козацтва, зокрема щодо його виникнення, еволюції та утворення Запорозької Січі, господарський промисел подається як провідний. Зокрема, М. Грушевський, наприклад, вважав, що: «*Степова промислова ватага з отаманом на чолі перетворюється з розвитком військової організації в найнищу одиницю **військову** – **десяток**, з тим же отаманом на чолі... З другого боку сіть козацьких зимівників на уходах зв'язуються вузлами городців чи острогів, які знову зв'язуються в один вузол центральним кошом*» (виокремлено. – І.С.) [3, с. 130–139]. На думку М. Слабченка, «... **homo economicus** на запорозькій землі **заразом ставав **homo militans****...». Клітиною зародку куреня було «коливо» – бродяча, неосіла промислова дільниця. Такі колива називалися «куреня-ми» а їхні «господарства, до певної міри, можна визнати за кочове, оскільки доводилося кочувати рибалкам, скотарям тощо... з колив виділявся **військовий курінь**» (виокремлено. – І. С.) [11, с. 211–215]. Учений вважав, що курені утворювалися поступово, зокрема, протягом 1530–1583 рр. – 7 куренів, а упродовж 1600–1638 рр. – ще 8 куренів [11, с. 222]. А О. Рябінін-Скляревський писав: «*Назви куренів XVIII ст. ще свідчать про ті часи минулого, як в системі Дніпра та Бога, в гору цих рік та й на їхніх допливах складались земляцькі артілі промисловців та рушали по весні на здобич*» [9, с. 84].

Вищенаведені висловлювання українських істориків свідчать про їх переконання в тому, що військові структури козацтва, зокрема такі як десяток, сотня, полк, курінь та і сама Запорозька Січ, виникли із структур господарського промислу.

Питання, коли ж виникли паланки у складі Запорозької Січі, прагнути з'ясувати у своїх працях А. Скальковський, Д. Яворницький та М. Слабченко. Водночас дивним є те, що утворення паланок названі дослідники не пов'язують з виникненням куренів. Зокрема, А. Скальковський, торкаючись цього питання, писав: «... в 1756 році й вірогідно на 100 літ раніше (тобто у 1656 р. – І. С.) – бо Запорозжся до самого 1766 року ніяких змін не зазнавало – край Запорозький розділявся тоді на п'ять відомств, або паланок, начальники яких, полковники, за добротинством війська поза Січню і вкупі за кордоном стежили» [10, с. 48]. Д. Яворницький припускав, що, можливо, паланки Січі виникли після повернення січового товариства з вимушеної еміграції (1709–1734 рр.) і утворення у 1734 р. Підпільненської (Нової) Запорозької Січі [18, с. 161]. М. Слабченко писав: «Можна припускати, що паланки існували і в XVII ст. Не дарма ж у 1688 р. самі запорозьці писали Мазені про військо, що перебуває на лугах, на полях, на паланках і в усіх урочищах дніпрових і степових» [12, с. 456] (виокремлено. – І.С.).

Поважаючи думку видатних істориків, важко, проте, погодитися із висунутими ними гіпотезами, оскільки вони, на наш погляд, належним чином не доведені. При цьому вважаю, що найвагомішим аргументом, який заперечує вірогідність господарської гіпотези утворення Запорозької Січі і її структурних підрозділів, є результат проведеного структурно-функціонального аналізу Великого Степового Кордону України (Далі – Великий Кордон) [16, с. 71–136]. Цей аналіз показав, що Великий Кордон з кінця XV ст. за своєю структурою був військовою системою, а за функцією – прозорим бар'єром між війною і миром з перевагою воєнних конфліктів над мирними перепочинками у часовому вимірі [2, с. 218]. Отже, воєнний промисел на Великому Кордоні переважав господарський, а з другої половини XVI ст., після утвердження українського козацтва в ранзі окремого привілейованого військового стану Речі Посполитої, став панівним. Отже, джерелом виникнення та розвитку організаційних структур козацтва і його Запорозької Січі був Великий Кордон через функцію воєнного промислу [16, с. 20–48, 137–196].

Застосування автором цих рядків нових методів дослідження для аналізу відомих джерел і праць істориків дозволило відтворити генезис та еволюцію організаційних та етнічних структур українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. Розгляд цих структур за ознакою підсистем українського козацтва, а його самого – за власти-

вістю підсистеми Великого Кордону та етногенезу як вищих систем (з урахуванням взаємодії українського козацтва як системи з навколишнім середовищем – Річчю Посполитою) **дозволив отримати відповідь на цілу низку питань, на які до цього часу не могла відповісти українська історіографія.** Зокрема, чому, коли, з якою метою і за яких етнічних та соціальних умов виникло українське козацтво, і які стадії розвитку воно пройшло. Зокрема, коли, де, за яких умов і з якою організаційною структурою виникла перша Запорозька (Базавлуцька) Січ і т. ін.

Проведені дослідження щодо генезису та еволюції організаційної структури першої Запорозької (Базавлуцької) Січі (1590–1638 рр.) [16, с. 197–278] показали, що ця Січ не мала куренів та паланок й організаційно будувалася на федеративних засадах восьми кошів острівних січей зі столицею на Дніпровому острові Базавлук. Оскільки Січ складалася з кошів і січей, то цей острів не називали ані Кошем, а ні Січчю, а «Куренями», де було зосереджено 150–200 куренів-приміщень. Юридично цей острів був Містом-Державою. Звідси універсали мали такий підпис: «Дано з Базавлука. Гетьман Війська Запорозького Петро Сагайдачний». Козаки постійно мешкали на волості, де мали ґрунти, господарства, сім'ї, а коші острівних січей використовували як військову базу в теплу пору року. Протягом перших двох десятиліть XVII ст. Січ поширила свій вплив на прикордоння шляхом покозачення його мешканців і перенесла свою організаційну структуру на волость (південна Київщина та Брацлавщина), утворивши вісім територіальних кошів зі столицею в м. Каневі. **Кожен кіш поділявся на територіальні сотні, а останні – на територіальні десятки.**

Установивши у такий спосіб козацьку юрисдикцію над волостою, Січ почала здійснювати контроль за діяльністю прикордонної королівської адміністрації та шляхти, а також взяла під свій захист православну церкву, перетворившись на потужне козацьке державницьке утворення. На Хотинську війну 1621 р. Січ виставила 40-тисячне козацьке військо. За військовою потужністю вона стала противагою Кримському ханству. Логічно, що наступною урядовою реформою повинно було включення цієї Січі з волостою за «річпосполитським проектом» на правах автономії до складу Речі Посполитої. За умов реалізації цього проекту польська влада отримала б можливість посилити свої позиції на Низу Дніпра з питань оборони південних рубежів Речі Посполитої, а також перекласти відповідальність на цю автономію (Військо Запорозьке) за несанкціоновані вторгнення в межі володінь Османської імперії. Але вороже ставлення до козацтва великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського та польської шляхти, яка через свою жадібність не бажала втрачати свої маєтки на во-

лості, про створення козацької автономії на цій території, до речі, на споконвічній українській землі, не могло бути й речі. Не прораховуючи катастрофічних наслідків для Речі Посполитої, її керівництво взяло курс на знищення українського козацтва і його Запорозької Січі, яке було здійснено в 1638 р. [6, с. 96–98]. Цей крок був фатальною помилкою керівництва Речі Посполитої, оскільки це означало покласти в підмурівок своєї держави бомбу уповільненої дії, яка вибухнула через десять років Українською національною революцією під керівництвом Б. Хмельницького.

Підсумовуючи результати розгляду організаційної структури першої Запорозької (Базавлуцької) Січі, зазначимо, що по-перше, вона мала кошово-сотенний адміністративний устрій, який поширювався на українське прикордоння (південну Київщину, Брацлавщину) та на Низ Дніпра. При цьому останній був своєрідною військовою базою Січі, де були зосереджені її збройні сили і плацдарми для здійснення походів за «козацьким хлібом», а також розгорнута перша лінія прикордонної оборони. По-друге, у посадах кошових яскраво прослідковуються риси територіальних полковників. Отже, обриси полково-сотенного устрою української державності зароджувалися в організаційній структурі Базавлуцької Запорозької Січі. По-третє, оскільки ця Січ формувалися під впливом синергетики, тобто за закономірностями суспільного саморозвитку, то її організаційна структура була вершиною досконалості і тому стала домінантою для усіх наступних козацьких утворень.

Українська національна революція або Визвольна війна українського народу середини XVII ст. за становлення своєї державності розпочалася битвою на Жовтих Водах 1648 р. Уже через півтора року, за результатами битви під Зборовом (15–16.08.1649 р.), відповідно до Зборівського договору між королем Польщі Яном Казимиром та українським гетьманом Богданом Хмельницьким, була утворена де-юре і де-факто українська козацька держава з метафоричною назвою «Військо Запорозьке». Інколи її називають державою Б. Хмельницького. Для створення цього державного формування у складі Речі Посполитої король видав йому територію трьох воєводств: Київського, Чернігівського та Брацлавського і встановив над ним свій протекторат через київського воєводу. Адміністративний устрій цієї держави був побудований за полково-сотенним ладом, а її армія складалася за сорокатисячним козацьким реєстром.

Зазначимо також, що Б. Хмельницький трансформував організаційну структуру Базавлуцької Січі в організаційну структуру своєї держави Війська Запорозького шляхом таких нововведень:

– територіальні коші Січі замінив територіальними полками, які поділялися на територіальні сотні, а поділ останніх на територіаль-

ні десятки замінив куренями, які розташовувалися на базі села або хутора і мали у своєму складі від 10 до 40 козаків. Отже, з подачі **Б. Хмельницького слово « курінь» почало визначати не тільки тимчасове житло, а й козацький підрозділ;**

- загально козацьку Раду Січі замінив Гетьманською Радою;
- розширив склад посадових осіб в усіх управлінських структурах;

- похідний полк Січі з 500 козаків замінив похідним полком з середньою чисельністю у 2,5 тис. осіб;

- для ліквідації оперативно-стратегічної переваги польської армії в ударній силі її кавалерії залучив протягом 1648–1653 рр. до складу козацького війська союзу кримськотатарську кінноту, а в наступні роки створив свою національну козацьку кавалерію.

Результатами Зборівського договору було незадоволене те козацтво, яке брало участь у війні, але не потрапило до 40-тисячного козацького реєстру. Значна частина цього козацтва почала збиратися на Низу Дніпра, на островах Великого Лугу. Їх підтримали і стали в опозицію до Б. Хмельницького Д. Нечай (брацлавський полковник), М. Небаба (чернігівський полковник), М. Шумейко (ніжинський полковник), зосередивши під своїми прапорами понад 30 тис. козаків і селян.

У лютому 1650 р. на Низу Дніпра вибухнуло повстання проти Б. Хмельницького. На противагу до нього козацька чернь обрала гетьманом Війська Запорозького козака Я. Худолія. Б. Хмельницький жорстоко придушив повстання: Я. Худолія та його спільників стратив, вжив заходів щодо нейтралізації дій Д. Нечая, М. Небаби і П. Шумейка, а для контролю над Низом Дніпра розташував на Микитиному Розі свою залогу [7, с. 172, 173]. Комендантом відродженого форпосту на Микитиному Розі у складі 300 козаків упродовж 1650–1652 рр. був полковник Гулак [11, с. 413, 415].

Поразка української армії під Берестечком (30 червня 1651 р.) завершилася укладанням не вигідного для Війська Запорозького Білоцерківського договору (вересень 1651 р.), згідно з яким козацька автономія зменшувалася до території Київського воеводства, а реєстр скорочувався удвічі – до 20 тис. осіб. Проти виконання цього договору виступили соратники Б. Хмельницького: чернігівський полковник С. Подобайло, корсунський – Л. Мозиря та ніжинський – М. Гладкий [7, с. 219–221]. Б. Хмельницький жорстоко придушив повстання, що спрямувало опір Білоцерківському договору в інше русло: в міграцію населення України в межі Росії, а також на землі, що сусідували із Запорожжям [5, с. 645], і на саме Запорожжя, яке знову перетворювалося на центр концентрації сил, незадоволених політикою Б. Хмельницького.

Польський сейм, засідання якого відбулося в грудні 1651 – січні 1652 р., відмовився затвердити Білоцерківський договір. Це розв'язало руки Б. Хмельницькому, адже цей крок сейму був рівноцінний денонсації самого договору. Щоб хоч якось стабілізувати обстановку, Ян Казимир видав 10 березня 1652 р. королівський універсал про підтвердження Білоцерківського договору [5, с. 636, 637], але це вже не змінило ситуації. Розформування козацьких полків у Брацлавському і Чернігівському воєводствах було припинене і розпочалася підготовка до війни з Польщею за відновлення умов Зборівського договору. Вже в другій половині травня 1652 р. Б. Хмельницький вирушив на чолі війська в район Батога (тепер с. Четвертинівка Ладижинського району Вінницької області), де поляками будувалася укріплений табір і здійснювалося зосередження в ньому польського війська. Тут 1–2 червня 1652 р. відбулася Батозька битва між польською та українською арміями, внаслідок якої польське 20-тисячне військо було не тільки розгромлене, а й повністю знищене разом з великим коронним гетьманом М. Калиновським [14, с. 149, 150; 15, с. 274–282].

Дипломатичні переговори з польським урядом про відновлення умов Зборівського договору не дали позитивних наслідків, бо польська сторона зятято наполягала на прийнятті умов Білоцерківського договору. За таких обставин Б. Хмельницький вимушений був шукати, замість польського короля, нового сюзерена для Війська Запорозького [14, с. 152, 155, 156].

Оскільки Б. Хмельницький основну ставку у виборі сюзерена зробив на російського царя, то це вело до розриву дружніх і дипломатичних відносин з Кримським ханством і Туреччиною. Тобто, проблема зовнішньої і внутрішньої безпеки держави, пов'язана із Запорожжям, ще більше ускладнювалася і ставала актуальною. Ситуація вимагала негайно вжити рішучих заходів. По-перше, треба було утворити прикордонні форпости на Запорожжі на умовних кордонах із сусідами. По-друге, зняти напругу в суспільстві, викликану тим, що частина козаків – учасників війни – не потрапила до 40-тисячного реєстру за Зборівським договором. По-третє, вирішити питання всебічного контролю над Запорожжям.

Цілком закономірно вважати, що для вирішення вищевказаних проблем необхідно було використати досвід Базавлуцької Січі, яка утримувала під своїм контролем і Низ Дніпра, і волость. Відродження Січі дозволило б вирішити питання прикордонної оборони та контролю над Запорожжям, а головне – дало б можливість застосувати без обмежень січовий реєстр для включення до нього тих козаків, які не потрапили до 40-тисячного реєстру, і в такий спосіб зняти з порядку денного це болюче питання.

Існують деякі факти, які свідчать, що Б. Хмельницький здійснив у 1652 р. відродження Запорозької Січі [16, с. 279–332]. Зокрема, відомо, що першим кошовим отаманом Січі, згаданим у дже-релах, був Лутай, який побудував Запорозьку (Чортомлицьку) Січ у 1652 р. [18, с. 110]. Письмове ж звернення Б. Хмельницького до кошового отамана цієї ж Січі зафіксоване за травень – червень 1654 р. [4, с. 661]. Нагадаємо, що посади кошового отамана всієї Січі у структурі попередньої Запорозької (Базавлуцької) Січі не існувало, оскільки її очолював гетьман Війська Запорозького, якому підпорядковувалося вісім кошових острівних січей-форпостів, а також вісім територіальних кошів на волості.

Уже зазначалося, що організаційна структура Базавлуцької Запорозької Січі в історії українського козацтва є вершиною досконалості. Тому досвід організаційної структури цієї Січі Б. Хмельницький використав для побудови своєї держави, а також для відродження Чортомлицької Запорозької Січі. Іншими словами, Б. Хмельницький трансформував організаційну структуру Базавлуцької Січі із врахуванням нових умов в організаційну структуру своєї держави – Війська Запорозького, а також в організаційну структуру відроджуваної ним Чортомлицької Січі.

Про те, які нововведення зробив Б. Хмельницький в організаційній структурі Базавлуцької Січі під час відродження Січі на Низу Дніпра, може свідчити організаційна структура Підпільненської (Нової) Січі, яка була спадкоємицею Чортомлицької Січі, а також скупі повідомлення джерел. Це такі нововведення:

– замість восьми кошів, що мала Базавлуцька Запорозька Січ, він на Низу Дніпра, над р. Скарбною, між впадінням у неї річок Чортомлик і Прогній, розташував лише один її Кіш і поділив його на чотири перії¹ (по десять дворлиць у кожній), а кожну перію поділив навпіл і отримав вісім дворлиць. У такий спосіб віддав данину традиції – поділу Січі на вісім кошів;

– в організаційній структурі коша скасував інститут сотників, тобто кіш поділив не на сотні, а на курені, а останні – на десятки;

– кіш очолив, замість «кошового», «кошовий отаман», замість «сотника» – «курінний отаман», а десятку – «десятник» («отаман»);

– скасував коші січей-форпостів на островах Великого Лугу, які були структурними підрозділами Базавлуцької Запорозької Січі, а після її знищення (у 1638 р.) були перетворені на січі реєстрових полків. Замість них утворив п'ять форпостів-паланок (Самарська,

¹Перія (діалектне слово) – ряд будинків, розташованих один поруч з одним, один за одним [13, с. 591].

Кодацька, Кальміуська, Ингулецька та Бугогардівська) з винесеними від них постами. Паланкам підпорядкував острови, перевози та промисли і доручив виконання прикордонної, міліційної та комендантської служб на Запорозжжі. Кожну паланку очолив полковник, який підпорядковувався кошовому отаману і якому були надані широкі повноваження з питань прикордонної служби, захисту угідь Дикого Поля, а також комендантської та міліційної служб на Запорозжжі;

– похідний полк Січі з 500 козаків поділив на 50 десяток, скасувавши посаду сотника. Посаду одного з двох полкових осавулів замінив на посаду полкового писаря;

– перетворив військові формування Січі на прикордонне військо з виконанням своїх обов'язків у паланках та біля Коша. Для цього у складі Коша сформував 40² куренів загальною чисельністю не менше 20 тис. козаків (тобто у кожному курені близько 500 осіб);

– установив свій сюзеренітет над кошовим отаманом, виділяв кошти на утримання Січі, а також забезпечував її порохом, свинцем та провіантом;

– із урахуванням традицій східного лицарства впровадив уніформу для січового товариства, яка відрізняла це прикордонне військо за зовнішнім виглядом від козаків регулярної армії Б. Хмельницького, одягненої в європейську уніформу. Загальний вигляд уніформи для запорозького козацтва, впровадженої Б. Хмельницьким, зберігся до наших часів.

Підсумовуючи, зазначимо, що, по-перше, сформоване прикордонне військо Чортомлицької Запорозької Січі Б. Хмельницький вперше в історії Запорозької Січі поділив на 40 структурних адміністративно-господарських підрозділів – куренів, – які поділялися на десятки, скасувавши посаду сотника. Бойовий склад куренів (у межах 500 козаків) постійно перебував в Коші Січі, удосконалюючи свою бойову майстерність під керівництвом похідних полковників, похідних полкових осавулів і писарів, які були золотим резервом Січі в статусі «старшини без посад». На базі куреня (куренів) формувалася похідний полк у складі 500 козаків, поділений на 50 десяток, який очолював похідний полковник, маючи в полковій ланці осавула та писаря. Дослідження показали, що усі 40 куренів були сформовані одночасно, а після втрати двох куренів на зламі XVII–XVIII ст. кількість куренів (38) була недоторканою в історії Підпільненської (Нової) Запорозької Січі. Винятком є Чорноморське (Кубанське) військо, в якому було додано два куреня: Березанський і Катеринінський.

²Два курені були втрачені на зламі XVII – XVIII ст.

По-друге, вперше в історії Запорозької Січі паланки як прикордонні форпости були утворені в 1652 р. у відродженій Б. Хмельницьким Чортомлицькій Запорозькій Січі. Їх було п'ять: Кодацька – форпост Новий Кодак (зараз один із міських правобережних районів м. Дніпропетровськ) із прикордонними постами на р. Тясмин (біля Крилова) та на Микитиному Розі; Самарська – городок «Самарь з перевозом» (сучасне селище Шевченкове, в межах лівобережної частини м. Дніпропетровськ)³ із прикордонними постами на р. Ворскла, біля Переволочної, та на р. Бахмут; Інгульська – форпост при впадінні р. Інгулець у Дніпро (район сучасного м. Херсон) із прикордонним постом навпроти м. Очаків; Бугогардівська – форпост при впадінні р. Синюха в Південний Буг (район сучасного м. Первомайськ Миколаївської обл.); Кальміуська – форпост при впадінні р. Кальміус в Азовське море (район сучасного м. Маріуполь). Ще раз нагадаємо, що паланки Чортомлицької Запорозької Січі (1652–1709 рр.) були прикордонними форпостами.

У Підпільненській (Новій) Запорозькій Січі (1734–1775 рр.), яка була поновлена в 1734 р. після повернення січового товариства з вимушеної еміграції (1709–1734 рр.) на Запорожжя, паланки були перетворені на територіальні військово-адміністративні одиниці Вольностей Війська Запорозького з галузевою спеціалізацією (рибна, соляна, торговельна і т. ін.). Це було викликано тим, що, по-перше, внаслідок розподілу території Дикого Поля між Росією і Туреччиною (початок XVIII ст.) припинив своє існування Великий Кордон як військова система, тобто з нього зник воєнний промисел. По-друге, за цих умов Запорозька Січ вимушена була перевести свою економіку на gospodar-

³Співробітниками науково-дослідної лабораторії археології та історії Придніпров'я ДНУ ім. Олеса Гончара шляхом археологічних досліджень цієї місцевості протягом 2001–2008 рр. виявлено місцезонавання, історію виникнення та функціонування козацького городка Самарь та російської Новобогородицької фортеці [8, с. 591]. Козацький городок Самарь виник у другій половині XVI ст., згадується в грамоті короля Стефана Баторія за 1576 р.; з 1585 р. отримав самоназву січі-форпосту Миргородських козаків. У 1590 р. Самарська Січ своїм кошом (разом з іншими сімома кошами острівних січей) увійшла до складу першої Запорозької (Базавлуцької) Січі (1590–1638 рр.), а з 1652 р. отримала статус паланки Чортомлицької Запорозької Січі. У 1688 р. на місці Самарської паланки, тобто на території її городка російська влада, готуючись до війни з Туреччиною, побудувала Новобогородицьку фортецю. Паланочне містечко опинилося всередині фортеці. У зв'язку із цим козаки вимушені були залишити цю місцевість, утворивши три козацькі слободи: Підгородне, Спаське [17, с. 519, 535], а також Самарчик [8, с. 9], або Новоселицю (сучасний Новомосковськ з 1786 р.). Куди був перенесений центр Самарської паланки невідомо. Можливо в Новоселицю (потрібні археологічні дослідження). Водночас зазначимо, що в останній Запорозькій Підпільненській (Новій) Січі (1734–1775 рр.) Новоселиця або Самарчик був центром Самарської паланки.

ські рейки, в т. ч. й перейти на землеробство. По-третє, на Січі була введена приватна власність на землю. Розпочалася активна колонізація Вольностей Війська Запорозького, з'явилися слободи й містечка, в яких мешкали не тільки січовики, а й переселенці з волості, які мали статус «підлеглих війську», або «посполитих». Населення Самарської паланки настільки кількісно зросло, що з неї у 1768 р. виокремилися дві паланки: Протовчанська та Орільська. Для захисту соляного промислу на Кінбурнському півострові у 1735 р. була утворена Прогноївська паланка. Отже, в останні роки свого існування Підпільненська (Нова) Запорозька Січ складалася із восьми територіальних паланок і 38 куренів [19, с. 128].

На завершення зазначимо, запропонована Б. Хмельницьким метафора «курінь» до адміністративно-господарчого козацького підрозділу в будові своєї держави «Війську Запорозькому» та в структурі відродженої ним за власним проектом Чортотлицької Запорозької Січі, поступово трансформувалася до наших часів – у назву бойового козацького підрозділу, а метафора «паланка» від форпосту-фортеці – в назву структурного козацького підрозділу. На нашу думку, початок трансформації куреня в бойовий підрозділ показав Гулак-Артемівський у своїй опері «Запорожець за Дунаєм». Там є епізод, в якому головний герой – Іван Карась – розповідає, що в критичний момент бою для турецької армії (козаки Задунайської Січі перебували на службі у Туреччині протягом 1775–1828 рр.) його Шкуринський курінь атакував ворога і врятував царевича – майбутнього султана, який на знак вдячності подарував курінному отаману (І. Карасю) свій кинджал. Велике поширення куреня як бойової одиниці козацтва набрало під час громадянської війни 1918-1922 рр., а також у наші дні – до утворень українського козацтва на громадських засадах.

Бібліографічні посилання

1. Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины / Н. П. Василенко. – К., 1916.
2. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар / В. Е. Возгрин. – М., 1992.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7.
4. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.
5. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965.
6. Історія України в документах і матеріалах / М. Н. Петровський. – К., 1946. – Т. 1.
7. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик. – Перемишль; Львів, 1996. – С. 219–221.

8. Перлини козацького присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник. – Д., 2008.

9. *Рябінін-Склярєвський О. О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття / *О. О. Рябінін-Склярєвський // Малинова Г. Л. А. А. Рябінін-Склярєвський: матеріали к биографії / Г. Л. Малинова, И. В. Сапожников. – О. ; К., 2000.*

10. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / *А. О. Скальковський. – Д., 1994.*

11. *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької / *М. Слабченко // Пр. комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3.*

12. *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей / *М. Слабченко // Козирєв В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) / В. К. Козирєв. – Запоріжжя, 1999.*

13. Словник синонімів української мови : в 2 т. / *А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К., 2000. – Т. 2.*

14. *Смолій В. А.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності / *В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 1994.*

15. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. / *І. С. Стороженко. – Д., 1996. – Кн. I: Воєнні дії 1648–1652 рр.*

16. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. / *І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007. – Кн. II.*

17. *Феодосій (Макаревський).* Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття / *Феодосій (Макаревський). – Д., 2000.*

18. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків : у 3 т. / *Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1.*

19. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків : у 3 т. / *Д. І. Яворницький. – Л., 1990. – Т. 1.*

Надійшла до редколегії 18.03.2014

УДК 94 (477)“1740-1760”

О. Д. Сухомлин

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПОВСЯКДЕННІ ВЗАЄМИНИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА
ТА РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ У 1740–1760-х рр.
(РЕГІОН ОРІЛЬ-САМАРСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ)**

Розглянуто особливості повсякденної взаємодії населення Війська Запорозького Низового з російськими військовими. Виокремлено пло-

© О. Д. Сухомлин, 2014